

Néhány chanti absztraktumképzőről

1. Absztrakt fogalmak elnevezése a chantiban

„A nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcserét az emberi társadalomban“ — írja J. V. SZTÁLIN (A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései², 19. l.).

Az emberi agy fejlett tevékenységének eredménye az absztrakt fogalmak megismerése és nyelvi kifejezése. Hosszú az út az ember mindennapi életében megismerhető jelenségek, mint az *éhség*, *sötétség* stb. absztrahálásától bonyolult fogalmak elvonásáig, amilyen pl. a *fejlődés*, a *társadalom* stb. Ahogy az absztrakt fogalmak száma növekszik a társadalom tagjainak tudatában, úgy a nyelvben is kialakulnak az absztrakcióknak legjobban megfelelő nyelvi elemek, kategóriák. Semmiképpen sem érthetünk egyet LAGERCRANTZ-cal, aki a TOIVONEN-émlékkönyvben (SUSToim. 98. k., 107—123. l.) azt állítja, hogy az „arktikus“ nyelvek, — ide számítja az obiugorokat és a számójédekét is — nem képesek absztrakt fogalmak kifejezésére, hacsak valamely indoeurópai nyelvvel nem kerülnek szorosabb kapcsolatba. Kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés alacsonyabb fokain kevesebb szüksége van a nyelvközösségnek absztrakt fogalmak kifejezésére, de a lehetségre mindenestre megvan rá.

Mint a legtöbb nyelvben, úgy a chantiban is többféle módja van az absztrakt fogalmak kifejezésének. Van bizonyos — bár nem éles — különbség a között, hogy a kifejezendő fogalom cselekvésből vagy tulajdonságból vonódott-e el: az utóbbi típusnak van ősi, finnugor kori képzője, míg az elsőt több, különböző eszközzel alkothatjuk.

A chanti nyelvnek nincsenek szorosan vett nyelvelmélei, de kétségtelen, hogy a népköltészeti alkotások, ezek közül is főként az énekek nyelvezete igen régies, — szinte nyelvelmének tekinthető. A mult század közepének nyelvállapotát oroszok által készített bibliafordítások képviselik. A századforduló nyelvjárásairól PAASONEN és KARJALAINEN szótárából meríthetünk gazdag anyagot. Az új chanti nemzeti nyelvre vonatkozóan módunkban állt számos irodalmi kiadványt feldolgozni.¹

Az ily módon történelmi szempontból osztályozott anyagban észrevehetjük a képzésmódok bizonyos mértékű rétegződését.

A tulajdonságot jelentő absztraktumok *-ät*, *-it* képzője mind a régi, mind az új anyagban gyakori (l. alább is).

A hősénekekben általában ritkán fordul elő deverbális absztraktum, — ha mégis, rendszeren igenévvvel fejeződik ki, pl. *харәһ уәһ харәһнә шәштәм* *ëyält* 'a teres városom terén lépdelésem közben' (OH. I, 229): ragozott infini-

¹ A rövidítések jegyzékét l. a cikk végén.

tivus.¹ A multidejű melléknévi igenév gyakoribb, pl. *ĩāndəm* 'varrás' (OH. I, 233), tkp. 'varrott (dolog)'. AHLQVISTnál van *kaslim* 'Umziehen, Auswanderung', *pirijim* 'Wahl', KARJALAINENNél (126 b) *ōpām* 'Schlaf, Traum' stb.

Előfordul az *-s* névszóképző is absztraháló szerepben, pl. *ālmās* 'emelés' (OH. I, 225), vagy *nāmās* 'Verstand' (KARJ. 582 a, stb.).

A szótárakban van *-p* képzős deverbális absztraktum is, pl. *paltap* 'Furcht' (AHLQV.), *āmtap* 'Freude' (PAAS. — DONN., I. OH. I, 53 stb.), *p'ā'mt'ap* 'Lehre' (KARJ. 705 a).

Őnálló szóból agglutinálódott absztraktumképzőket is ismer a chanti nyelv. Így például a *-yer* 'dolog' utótagú deverbális absztraktumok előfordulnak a népköltészeti anyagban is, de csak az új irodalmi kiadványokban lettek gyakoriak, pl. *χalti wēr* 'Sterbesache, Sterben' (OVd. II, 120), *иньсисты вер* 'kérdés, kérdezni való' (Полк 20, 145); *рохпийты вер* 'ложь' (ADR. 24); *тякты вер* 'lövés' (Полк 126) stb.

Jelentésanilag rokon a fentivel az *ot* 'dolog' utótagú absztraktum, pl. *tun̄ttot* 'чтение' (Языки и писм. I, 204), — erről l. még alább.

Néhány esetben az ige töve fejezi ki a cselekvés absztraktumát: *pā'dār* 'Gespräch, Unterhaltung' (KARJ. 766 b), Irod. Ленин *номтыр* 'речь Ленина' (Зимн.. 61).

Végül a *-psi* képző a népköltészeti anyagban csak szórványosan fordul elő. Aránya AHLQVIST majd KARJALAINEN szótárában megváltozik: ezekben a forrásokban már elég sok a *-psi* (illetve AHLQVIST-nál *-psa*) képző. Virágkorát a modern szövegekben érte el, ahol már ki is szorítja lassanként az eddig ismert absztraktum-képzőket és egyeduralkodóvá válik. Így a *pā'dār*, *номтыр* mellett megjelent a Kr. *pā'trāpsz* 'Rede, Redeweise'; Kaz. *pō'tar'apsi* 'Redeweise, Art zu Sprechen od. zu Erzählen'; O. *podār'dzβsi* = Kaz.-DT. *pā'trāpsz* 'das Sprechen, Reden (?)' (KARJ. 766—7). A *p'ā'mt'ap*-nél újabb forma a *памтынысы* 'megjegyzés, tanács, utasítás' (Полк 104, Зимний 108). Az infinitivuszos *šōštēm* absztraktumot kiszorítja a *шүүшүүтынсы* 'гуляние, походка' (ADR. 13, 40). Az elég ritka *тякты вер*-rel szemben igen gyakori a *тякынысы* 'обстрел' (Тух. 40; Полк 94; Зимний 28, 52 stb.). Az öröm kifejezése is gyakrabban fordul elő *-psi*, mint *-p* képzővel: DN. *ā'mvāpsz*; Kr. *ā'mtāpsz*; Ni. *āmtāpsz* 'Freude'; Kaz. *ā'mtāpsi* 'Geschenk, Gabe' (KARJ. 48 a), Irod. *амтынысы* 'волнение' (ADR. 8). A *tun̄ttot*-ot felváltotta a *тунгтынысы* 'чтение' (ADR. 60). A modern anyagban már *тэпсы* 'куча' áll (CSAR. 47) *tēpāt* 'Speise, Essen' helyett. *kaslim* helyett már AHLQVISTnál is van *kaslīpsa* 'Auswanderung'. A *paltap*-ot az újabb anyagban *pattapsi*, a *pirijim*-ot *pī'rījāpsi* helyettesíti (KARJ. 724 b).

Az alábbiakban az említett képzők közül hárommal (*-ot*, *-t*, *-psi*) foglalkozunk bővebben.

Ha nem is tudnék minden más típusú absztraktum mellé *-psi* képzőset állítani, annyit így is megállapíthatunk, hogy a tendencia határozottan a *-psi* képző terjeszkedése a többi képzésmód rovására.

2. Az *-ot* képző

Eljebb említettük az *-ot* képzőt. Ez a képző járulhat melléknévhez, ez es a tőszóban megjelölt tulajdonsággal bíró személyt vagy tárgyat jelent. Járulhat igékhez, igetővekhez vagy inkább igenevekhez is, ilyenkor

¹ Ilyen példákat l. még SCHÜTZ, NyK. XL. 60—1

à cselekvő személyt vagy a cselekvés tárgyát, eszközét jelöli. A fentebb említett absztraktumképző funkció aránylag a legritkább.

Az *-ot* agglutinált képző (l. KSz. VII. 90; Языки и письменность народов севера I. 204; OVd. II. 158). Él még a chanti nyelvben önállóan is ez a szó, l. pl. KARJ. 100 b: DN. *ät* 'esine, kapine (yhdyssan.) Sache, Ding (in Zusammensetzung)'; V. *o't* = DN.; Vj. *o't* = DN.; Likr. *o't*, Mj. *o't* = DN.; Trj. '*o't* = DN.; Ni. *o't*; Kaz. *o't* = DN.; (ugyanott számos kapcsolatban is). Irod. *om* 'прибор' = *пормыс* (ADR. 41). ősi finnugor szó, a magyar *izé* megfelelője (l. SzófSz.).

Lássunk néhány példát az *-ot* képző használatára.

K. *tētät* *tēt-at] 'ruoka, пища | Speise'; J. *ūt-ot*, *ūt-ot* (*o'tam*, *-o'tem*) id. K. *tētät* 'kuolleen l. kuolleiden muistojuhla (3, 10, 40 ja ?? 100 : na p : nä kuoleman jälkeen ja yleinen muistojuhla 3 kertaa vuodessa) | Gedächtnisfest für den od. die Verstorbenen' (PAAS. 2492). DN. *tēvāt* | 'ruoka | Speise, Essen'; Ts. *tēvāv*: *tēvāvūz* *iē tšōt* 'ei syö, ruoka ei mene | er isst nicht, des Essen geht nicht herunter'; Kr. *tētät* = DN.; V. *hūtōt* 'ruokatavara(t), ruoka; juoma; eväs; харч, запас | Essware(n), Speise; Getränk; Wegkost'; Vj. *intō't* = DN.; Trj. *ūtō't* 'ruoka, ruoka-yara, -tavara(t) | Speise; Essvorrat, -ware(n); Kaz. *ūtō't* 'ruoka-aine, -tavara | Nahrungsmittel, Essware (KARJ. 1100 b); Š. *tēt-ōt*; Szi. *let-ōt*; Irod. *letōt* 'Speise' (STEIN. Gramm. 160). *tēdot*, *tēdat* 'étel, táplálék | Nahrung, Essen' (РАТК.) *tētät* 'Essen, Speise' (АНЛВQ.) Irod. *mēmom* 'еда, провизия, продукт' (ADR. 15, 43; Тух. 7; HVATAJ 89; stb. stb.).

DN. *iāntāt* (< *iāntā-āt*) 'juoma, juominen, питье, напиток | Getränk, Trank'; Trj. *iē'n'tō't* 'juoma, juotava | Getränk, etw. trinkbares'; Kaz. *iā'n's o't* 'vesi (karhunpeiijaisten aikana) | Wasser (beim Bärenfest)' KARJ. 177 a. K. *iān'kk(ə)* -*ot* 'juoma | Getränk' (PAAS 273). Irod. *яньстом* 'innivaló' (HVATAJ 88).

J. *iāntāyt-ot*; K. *iāntā't* 'leikkikalú | Spielzeug' (PAAS. 239). Irod. *ēntom* 'jātek, игрушка' (HVATAJ 63, ADR. 20, — az előbbiben *ēnt-mom*-nak szótagolva, valamint *ēntom* (Полк 64) és *ēнты омыт* 'игрушки' МАМИН-СЗИБИРЯК 36, ide tartozik DN. *iā'nītāt* 'leikki, peli; игра | Spiel' (KARJ. 175 a).

DN. *ā'ietēmāt*; Kr. *ā'ietēmāt* 'löytökalú | Fundsache' (KARJ. 13 b). K. *ā'ietēm-ot* 'löytö, находка, Fund' ; J. *o'ietēm-ot* id. (PAAS. 5).

DN. *χēvēm(āt)* 'jäljelle jäänyt, оставшей | übriggeblieben, übrig'; Kr. *χētēmāt* 'jätetty kapine | zurückgelassenes Gerät'; V. *χētēmōt* (pl. *-ōtāt*) 'jäännös, jäljelle jäänyt, остаток | Rest, Übriggebliebenes' KARJ. 347 a. Irod. *хасим омыт* 'отсталные', (Тух. 38, — a szöveg szerint emberekről van szó).

Az utóbbi példa már átvezet abba a csoportba, ahol az *-ot* utótag élőlényt — embert, de még gyakrabban szellemet jelent: Kaz. *e'neartōt* '„ylimmän“ manalan haltia... | Geist des „obersten“ Totenreiches...' (KARJ. 37—8).

Trj. *ā'ietēχōt* 'isä-, äitvainaja | der verstorbene Vater, die v. Mutter; Ni. *o'ietōt* 'Name des verstorbenen Vaters od. der verstorbenen Mutter' (KARJ. 6 b).

DN. *χōntēmāt*; Kr. *χōntēmāt*; Kaz. *χōntā'mōt* 'Flüchtling, Ausreisser' (KARJ. 319 b).

Kam. *χōrtā't* 'haamu, kummitus | Gespenst, Schemen' (KARJ. 331 b)

Ni. *kāṣṭāt ol* 'дьявол (myös haukkumasana) | Teufel (auch Schimpfwort)'; Kaz. (az Ob felett) *kāṣṭāt ol* (ritkán) (KARJ. 439 b).

Kr. *mī tṣəṅāt* 'vanki, arestantti | Gefangener, Arrestant' (KARJ. 550 a).

V. *ōk'əmət* 'lapsi, ребенок | Kind' (KARJ. 24).

S. *wosəṅ ol* 'Toter' (STEIN. Gramm. 166).

Betegségnevében: Trj. *āṭ'ol* 'rokko, оспа | Blattern, Pocken' (KARJ. 107 b).

A fenti példák általában nem absztraktumok, kivételt csak a *ḷuṅttot* 'чтение', a *iā'niṭtāt* 'Spiel', *iāḷiāṭ* 'Getränk, Trank', valamint az irodalmi nyelvi *uṅsūtōm* 'вопрос' (ADR. 8) képeznek.

Az *ol* 'dolog, lény' szó is elindult tehát a képzővé válás útján. A cselekvés tárgyán és eszközén kívül néhány esetben magát a cselekvést is jelzi az *-ot* képzős szó. A 'dolog, lény' jelentésű összetétel-utótag képzővé válásának jelentésana emlékeztet a tibeti *bu* 'gyermek' szó sorsára, — erről még lásd alább.

3. A -i képző

Mint már említettük, melléknevekből rendszeren egy *-t* képző alkot absztraktumokat. Például:

DN. *χōu* 'pitkä, длинный, долгий | lang', stb. (KARJ. 285 b) ~ DN. *χōua't* 'pituus | Länge'; DT. *χōuittā* 'pitkin | entlang, längs'; V. *kōya't* = DN.; Vj. *kōya't* = DN.; Trj. *kōyū't* 'pituus; pituinen; myöten, pitkin; pitkinpäin | Länge; lang; entlang, an—hin; der Länge nach'; Ni. *χōuāt*; Kaz. *χōua't* 'pituus, pituinen; pitkin, pituussuuntaan (jokea, lattia ym.) | Länge, läng; entlang, längs (des Flusses, des Fussbodens usw.)'; O. *χōuāt* = Kaz. (KARJ. 286—7). K. *χōuittz* 'pituus | Länge' (PAAS.—DONN. 546). S. *χūwat*; Irod. *hwat* 'Länge, lang; längs, während (Postpos.)' (STEIN., Gram. 140). *χūwat* 'Länge, längs' (AHLQV.). Irod. *χuam* 'расстояние' (ADR. 47).

DN. *ar* 'viel' stb. (KARJ. 70 b) ~ Trj. *āri't* 'paljous, -verran | Menge; soviel wie'; Ni. *ārāt*; Kaz. *ārāt* 'paljous | Menge'; O. *ārāt* = Kaz. (KARJ. 71 a). J. *mūw-ārīt* 'kuinka paljon? kuinka monta? | wie viel? wie viele?' (PAAS.—DONN. 1300). *ārat* 'Anzahl, Menge' (AHLQV.). *ārat* 'sokaság, tömeg | Menge, Masse' (PATK.). S., Szi. *arat* 'Menge, Vielheit; viel' (STEIN. Gram. 135).

DN. *pət* 'korkea (puu) | hoch (Baum)' stb. (KARJ. 777 a) ~ Kr. *pətāt* (?) 'korkeus | Höhe, Länge'; V. *pəlä't* 'korkeus | Höhe'; Vj. *pəlä't* stb. = V.; Trj. *pə'li't* 'korkeus; korkuinen | Höhe, Länge; hoch, lang; Ni. *pätāt*; Kaz. *pə'la't* = Trj.; O. *pəli't* = Trj. (KARJ. 777 ab). *pəlat* 'Höhe; Grösse' (AHLQV.) S. *pätāt* 'Höhe; hoch' (STEIN. Gram. 153) *pəlat* (ÉOM. 31); *pəlat* (OH. II, 9) stb. 'magasság'.

DN. *kəṣ* 'hoch, hochgewachsen, lang' (KARJ. 430 a) ~ DN. *kəṣātte't* 'korkeus | Höhe'; DT. *kəṣättz*; Kr. *kəṣättz* = DN.; Ni. *kəṣāt*; Kaz. *kə'ṣāt* 'korkeus; korkuinen | Höhe; (so uns so) hoch' (KARJ. 430 b). Irod. *карсам* 'высота' (ADR. 10).

DN. *mət* 'syvä, глубокий | tief' (KARJ. 556 a) ~ DN. *məpāt, mep'e't* 'syvyys | Tiefe'; Kr. *mətättz, -ättz* 'syvyys; syvyinen (vesi) | Tiefe; tief (Wasser); V. *məlä't* = DN.; Vj. *məlä't* = DN.; Trj. *mə'li't* 'syvyys; syvyinen (astia, vesi) | Tiefe; tief (Gefäss, Wasser)' Ni. *mätättz*; Kaz. *mə'la't, -a't* 'syvyys; syvyinen | Tiefe; tief'; O. *məlat* (KARJ. 557 a). Irod. *магата* 'глубина' (ADR. 112).

Ismeretlen tóból: DN. *t̄uā't* 'von der Grösse, ein Mass fassend, -voll'; Kr. *tuā'tt̄s: xw̄it̄uā:t̄t̄s ūōiz* 'toisvuotinen karhu | Bär im zweiten Jahr'¹; V. *l̄ōya't: x̄l̄ōyāt k̄'ul* 'однóмерная рыба | Fisch von gleicher Grösse'; Vj. *l̄ōya't* stb.; *uv̄y p̄v̄nt̄ā l̄ōyāt̄d̄y īas* 'tuli veronmaksuikään | er wurde so alt, dass er Steuern zahlen musste'²; Trj. *l̄ōyū't* stb. 'mittainen, määräinen, (johonkin, joksikin) kelpaava kykenevä | von bestimmtem Mass, von bestimmter Menge, (zu etw.) geeignet, fähig'; Ni. *t̄uā'tt̄s* = Kaz.; Kaz. *l̄ōya't* 'suurus; suurinen, -mittainen | Grösse; -gross, -mässig'; O. *l̄ōya't* = Kaz. (KARJ. 1046—7.) J. *z̄ovāt: k̄i l. īem w̄rā* 'tee hyvin! сделай милость! bitte (sehr)!'³ (PAAS. 1121). AK. *tvatta, tuatta*; KK. *tvetta* 'nagyságú | von der Grösse von dem Wuchse (wird nach dem bestimmenden Worte gesetzt)'. S. *t̄ōwat*; Irod. *l̄ōvat* 'Grösse' (STEIN., Gram. 162.). *myam* 'величина, размер' (ADR. 6, 46).

Az *-at* képzős főnév rendszerint olyan szintagma utótagja, melynek, előtagja pontosan utal az utótagban megadott tulajdonság mértékére. Pl. *s̄or-kulāt* 'szár-vastagságú' (ÉOM. 51); *s̄ānšijen matat* 'Knietief' (OVd. I, 400); *i-si-loyāt p̄l̄ḡl* 'ugyanannyi fele' (OH. II, 67); *x̄ō-ōx̄ l̄ōyāt* 'ferfi-fej nagyságú' (ÉOM. 107); *s̄ōx̄-k̄āȳer-p̄l̄āt* 'tok-verő [é. kalapács] magasságú' (OH. II, 9); *me-uȳr̄i't* 'wieviel' (KARJ. 496) stb., stb.

4. Az *-ot* és a *-t* képző esetleges összefüggéséről

Amint láttuk, némi jelentésbeli hasonlóság van a 3. és a 4. pontban tárgyalt képzők között. Az első mindenesetre inkább a cselekvő személyre vagy a cselekvés tárgyára vonatkozik; néha pedig egy olyan személyre vagy tárgyra, amelyre az előtagként álló melléknév utal. A második pedig mindig a tő-melléknév absztrakciója.

SCHÜTZ (NyK. XL, 44) „Egyéb, részben nem világos funkciójú képzők” című fejezetben szól a *-t* (*-at*, *-at*) képzőről, amelyik „melléknvekből képez főneveket, melyek rendszeren valamely dolog nagyságát, mértékét határozzák meg”. Megemlíti, hogy a képző mind alakját, mind alkalmazását tekintve egyezik egy manysi képzővel, l. NyK. XXXIV, 451. LEHTISALO (i. m. 317) egy urali **t̄t* képzőből magyarázza mind a manysi, mind a chanti *-t* denomiális nomenképzőt.⁴

Bár könnyen elképzelhető lenne az, hogy az *-ot* utótag a képzővé válás útján eljusson a határozott absztraktum-képzőfunkcióig, — hiszen idegen agglutinált képző (l. alább) példáink nagyrésze is éppen melléknévi absztraktumokat képez, — mégis valószínűbbnek látszik LEHTISALO véleménye. Képzőnk valóban összefügghet az említett manysi képzővel (l. *mil* 'mély': *milāt* 'mélység' stb., i. h.), tehát primer képző.

Az persze nem látszik lehetetlennek, hogy a — különben is ritka — absztraháló funkciót az *-ot* képző az igen hasonló hangalakú *-āt*-tól kölcsönözte. Azonban ennek feltevése sem szükségszerű: egy 'dolog' utótag magától is fejlődhetett absztraktumjelölővé, amint azt a *wer* esetében is láttuk.

¹ Tkp. „embérnagyságú állat”.

² Tkp. „pénzt adó nagyságúvá lett”.

³ Tkp. „Ilyen nagy jót tégy”.

⁴ Másképp БЕКЕ, KSz. XII, 271—3 és a A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. k. 84. l.

5. A *psi* ~ *pes* képző irodalma

A *-psi* ~ *pes* képzővel tudomásom szerint elsőnek HUNFALVY foglalkozott (NyK XI, 60—1). VOLOGODSZKIJ alapján számos példát említ az északi chanti *p* + *sa* deverbális nomenképzőre, így *aktipsa* 'gyűjtés', *amtipsa* 'öröm', *lalipsa* 'csatázás', *nağipsa* 'nevetés' stb. A *p* + *s(as)*-ra példa: *levipas* 'étel', *velpas* 'fegyver', *volpas* 'élet'. A két képzőt HUNFALVY azonos eredetűnek vélte.

BUDENZ hetározottan szétválasztja a kettőt (UA. 182). A *-psa* első elemét képzőnek, *-sa* részét a *sagat*, *sajit* 'szerint, -on által' szónak tartja. A *-pas* *-p*-je ugyanaz a képző, de utótagja egy *as* 'dolog' szó, amelyik manysiból *aš* alakban ismeretes. Egyik magyarázat sem ütközne különösebb jelentéstani akadályba, hangtani okokból mégis el kell vetnünk, l. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 255. HUNFALVY és BUDENZ csak az északi nyelvjárásterületről ismerték képzőnket.

SCHÜTZ (NyK. XL, 70) a mozzanatos *-p* és a deverbális *-s* képző összetapadásával magyarázza. A *-psi*-t és *pəs*-t együtt tárgyalja.

LEHTISALO (i. h.) szintén összetett képzőnek tartja, de az előtagban nem mozzanatos képzőt lát, mint SCHÜTZ, hanem mint BUDENZ és HUNFALVY a *-p* deverbális nomenképzőt, — azt, amelyik pl. a *įntop* 'Nadel' szóban (a *įntəm* 'nähen' ige származékában) van. A képző utótagjáról LEHTISALO nem nyilatkozik.

STEINITZ leíró szempontú nyelvtanai (ЯЗЫКИ И ПИСЬМЕН. I, 204 és Gram. 49) is említenek egy *psi* és egy *-pes* képzőt, de eredetükkel nem foglalkozik a szerző.

Képzőnket tehát már eddig is összetett képzőnek tartották. Az eddigi véleményekből annyit kell elfogadnunk, hogy a képző előtagja csak a *-p* nomenképző lehet, amelyik, mint fentebb láttuk, magában is képezhet absztraktumokat. Az utótag megoldását azonban új utakon kell keresnünk.

Mielőtt azonban elindulnánk ezen az új uton, meg kell vizsgálnunk egy másik lehetőséget is.

LEHTISALO — képzőnktől függetlenül — említ egy szelkup *-psa*, *-psä*, *-psi* deverbális nomen és nomen instrumenti képzőt. Pl. *tü-* 'kommen'-ből *tüpsi* 'das Kommen'. Ez a *-p* nom. deverb. és egy **tšu* képző összetételéből keletkezett a szamojédban. Az egyezés mind hangalak, mind jelentés szempontjából feltűnő. Kézenfekvő volna, hogy átvételre gondoljunk egyik vagy másik irányban. Az átadó nyelv ez esetben a szamojéd lehetne, mert ott szélesebb körben el van terjedve, l. nyenyec *χḡḡnaptš* 'Gesang' a *χḡḡnot* 'š' 'singen' igéből (LEHTISALO i. m. 258—61., l. ЯЗЫКИ... I, 10) is.

Erről a tetszetős és egyszerű magyarázatról mégis le kell mondanunk. Alább még, — más összefüggésben — látni fogjuk, hogy az elterjedés góca a chantiban a nyugati nyelvjárásterület (vagyis az északi nyelvjárások és a déliek közül a nyugatra esők, pl. a Kr., DN. stb.). Ezen a területen pedig szó sem lehet érintkezésről a chantik és lényegesen keletebbre lakó szelkupok között. Az ezen a vidéken beszélt nyenyec nyelvjárásokban a képző hangalakja *-apts*, ez pedig nem válhatott volna *-psi*-vé a chantiban. Igaz, hogy az erdei nyenyecben — HAJDÚ PÉTER figyelemzettése szerint — Lj. -*Bscä*, Ni. -*Bsce* a képző hangalakja, — erdei nyenyeccekkal pedig érintkeztek a chantik. LEHTISALO erdei nyenyec szövegeiben azonban nem találtam ezt a képzőt, — ott is olyan ritka lehet, mint a chantiban. Ahhoz, hogy egy ritka

керымынсы 'оборот, керыиңсы 'поворот' ADR. 7, 30, 36. Töve: *kḗrəyṭä* 'sich umdrehen (in Drehung verzetzt)' stb., uo. 424a.

K. *kəšəpsə*; J. *kəšəpas* 'als Stosssnaht oder Kante genähtes Stück' (PAAS. 752, további összetételekben 2016, 2556 is). Igei alapszavát nem ismerem. Talán összetartozik a következővel: DT. (ritkán) *kəšəpas* 'Überzug des Pelzes'; Vj. *kētəpas* id.; Trj. *kəšəpə* '(loser) Überzug (des Pelzes usw.)'; Ni. *kāšəpsə* 'Flicken des Futters (?)'; Kaz. *kāšəpsi* = DT. KARJ. 445a. Töve: Ni. *kāšṭā* ',überziehen', den (fertig genähten) Überzug an die Pelzstücke annähen, den (zuvor getränkt genähten) Überzug des Pelzes und die Pelzstücke zusammennähen' stb., uo. 444 b.

Ni. *kḗrəpsə*; Kaz. *kḗrəpsi* 'Fuge (am Zugnetz)', l. *kḗrəpā* 'überwändiglich nähen, anheften' KARJ. 435 a.

Trj. *kḗrəpə* 'Besatz, Saum, Verbrämung (am Rand eines Kleidungsstückes)', l. *kḗrəṭā* 'säumen, besetzen' KARJ. 434 b.

Irod. *epmynsy* 'válaszfal, преграда' Полк 35; ADR. 41. Töve: *epma* 'преградить' uo. KARJALAINEN szótárában van egy *ieṛṭā* 'im Wege stehen' stb. ige (188 a), — ennek pedig egy *ieṛṭəp* 'Kiste, Behälter (im Speicher); Bretterschlag; Wand des Verschlags'; O. *ieṛṭəβ*, *ieṛṭəβ* = Kaz., 'Zaun; Bretterwand (des Hofes) származéka (189 a), — ezek természetesen mind ugyanabba a szócsaládba tartoznak.

J. *lātəpsi* 'Wasserlache, Pfütze' PAAS. 1014; Mj. *lātəpsi* 'Graben, Grube' KARJ. 493 b. Töve: *lātəta* 'begraben (einen Toten)' uo.

K. *pəwtəpsə* 'Geschwulst, Geschwür' PAAS. 1919; Mj. *pəwtəpsə*; Trj. *pəwtəpsə* subst. verb.; Ni. *pūwtəpsə*, Kaz. *pūwtəpsi*; O. *pūwtəpsi* 'Anschwellung' KARJ. 663 a, l. *pəwtəp* 'anschwellen', uo. 662b.

Szav. *tḗnəpsə*: *tḗ. nən ar ū nḗtənn tācāwən* — — drängt euere vielen Kleider'; Kr. *tḗnəpsə*: *tḗ. nən utšəm uertūwət xāwtəwətā* 'lass sie (2) am Leben, bis für mich die Mitgift bereit gemacht wird'; Kaz. *tḗnəpsə* (in Sagen, Liedern, selt. auch in der heutigen Rede) 'Mitgift' KARJ. 962 b. Érdekes értelmzéssel szerepel a szó REGULY szövegeiben: *mən-nə sḗwəpsə ləlḗlḗw* 'menyasszonynak való kasba ültetjük' (OH. I, 55, 57 stb.). L. még K. *tḗnəpsə* (fl.): *tḗnəpsə-nən ūtḗnə pənə*, *xəm tāntə nən ūtḗnə pənə*. PAAS. 2754, fordítás nélkül. KARJALAINEN szótára a *tḗnəpsə* 'giessen, schütten (Wasser ua.), mit Wasser begiessen (das Feuer, einen Menschen u. A.); giessen (Kugeln)' stb. ige származékai között sorolja fel ezt a meglehetősen bizonytalan jelentésű szót (961 b). Az öntés és a hozomány fogalmának jelentéstani kapcsolata legalább is homályos, bár nem lehetetlen, hogy valamilyen — általam nem ismert — házassági szokáson alapul a jelentésátvitel. A szó magyarázatánál mindenestre tekintetbe kell venni manyisi megfelelőit is: SZIL. *sūsās* 'hozomány', KL. *šūšəm* id.

Az absztraktumok hasonló jelentésváltozásai más nyelvekben is gyakoriak. Pl. a magyar *lakni* igéből képzett *lakás* absztraktum ma már a cselekvés ill. történés helyét jelentő konkrét főnév. Az indoeurópai nyelvekre vonatkozóan több példát említ erre BRUGMAN (Wortbildung der indogermanischen Sprachen 340). Jakutra l. BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten 153. l., stb.

6. Jelentésváltozatok ugyanazon fő továbbképzései között

Érdekes, hogy a *-psi* képző néha ugyanahhoz a tőhöz járulva is más és más jelentést ad különböző forrásainkban. Ilyen eset pl., — a fentebb már közölt *tḗtəpsə*, *kḗtəpsə* adatokon kívül:

Kr. *ĩástəpsz* 'Rede, Sprachweise'; Kaz. *ĩástəpsĩ* 'Rede, (mündliche) Übereinkunft' KARJ. 190—1. Előfordul régebbi bibliafordítások címében is: *matvei el'ta jemŋ aĩkol-jastypsa* (VOLOGODSZKIJ 1868) és *Емынз Ястонса* (JEGOROV JOANN—POPOV JOANN 1900). Ezekben a *jastypsa* stb. a görög eredetű *evangélium*-nak felel meg. A modern irodalmi nyelvben nyelvtani szakkifejezés: *ястыпсы* 'предложение' ADR. 41. Közös töve *ĩástədá* 'sagen, mitteilen stb.' KARJ. 191 a.

V. *lĩwəs, lĩwəs* 'ausgeatmete Luft'; Vj. *lĩlĩwəs = V.*; Trj. *lĩlĩp'əs* 'id., Atem' KARJ. 1106 ab. Az irodalmi nyelvben jelentése 'sóhaj', *татмыпсы* Полк 137. Töve *tá'ĩtəpá* 'atmen, ausatmen stb.' KARJ. 1106 b, — az irodalmi adat -m-je ismert momentánképző.

Kr. *uérpəs* 'Arbeit, Tat'; Kaz. *uérəpsĩ* 'Arbeitsverfahren, Herstellungsweise' KARJ. 234—5. Irod. *верыпсы* 'постройка, составление, строительство, стройка' (ADR. 40, 52, 53). Különböző igekötőkkel: *уса верыпсы* 'выполнение'; *оша верыпсы* 'открытие', *тыса верыпсы* 'порядок' (uo. 10, 33, 39). Töve: *uérpá*, 'machen, anfertigen stb.' KARJ. 235 a.

Kaz. *uá'ntə:psĩ : uá'ntə:ps ǎn' lĩĩĩĩ* 'ist nicht hübsch, sieht nicht nett aus'; *uá'ntəpsǎn'* 'von gewöhnlichen Aussehen, nicht schön und nicht hässlich'; O. *uá'ndəβsǎn'* 'hübsch, nett' KARJ. 270 b. Az irodalmi nyelvben eltérő a jelentése: *вантыпсы* 'наблюдение, проверка, смотр' ADR. 26, 43, 51; Полк 133 stb.

Kaz. *ñəməzə:psĩ* 'Nachdenken, Überlegung' KARJ. 582 a. Irod. *нумысы-итмыпсы* 'колебание' (Зимный 16. (természetesen átvitt értelemben vett ingadozást jelent!). Töve *nu'mta* 'sich erinnern' KARJ. 581 b. ANLQVISTnál van *nomĩpsa* 'Gedächtniss' és *nomisĩpsa* 'Gedanke'.

Ni. *ñətəpsz*; Kaz. *ñətəpsĩ* 'Hinzufügung, Zusatz; Zugabe' KARJ. 642 b. Elterő jelentéssel: K. *ñətəpsz* 'Hilfe' RAAS. 1378; Irod. *нəтыпсы* 'подмога, помощ, подкрепления' ADR. 37, 39; Тух. 30, 53; Зимный 15, 23, 44 stb. *нəтыпсы хо* 'segítő, illetve egy konkrét esetben Полк 135 az ágyú mellett dolgozó „adogató“, — itt tehát jelentése a fenti szótári adatokhoz is közel áll, de nem absztraktnak, hanem nomen agentis. Töve: *no'tta*, *n-* 'helfen' KARJ. 642 b., Irod. *нəтта* 'поддерживать' Зимный 23.

Hogy egyes -psi képzővel továbbképzett szók jelentése még nem állandósult, arra vall, hogy maga a képző, — vagy legalább is annak gyakori használata — nem lehet nagyon régi.

7. sei 'hang' utótagú összetételek

Hogy rátérhessünk képzőnk eredetének kérdésére, még egy kitérést kell tennünk.

Igen gyakori az olyan szókapcsolat a chantiban, amelynek előtagja (minősítő vagy birtokos) jelző, utótagja a *sei, сый* 'hang' szó. Az előtag lehet főnév, pl. *суски сый* 'madár hangja' (Тух. 66); lehet melléknév, pl. *мáреŋ сый* KARJ. 538, *мáреŋ сий* OVD. I, 287; *мáреŋ сий* ОН. II, 93; *марынг сый* ADR. 12, 13; Тух. 63, 82; PUSKIN 19, stb. A leggyakoribb eset azonban az, hogy az előtag igenév. Az előbbi kapcsolat is előfordul igenévi előtaggal: *маратым сый* (Тух. 38) és *марийты сый* uo. 39, 81; ADR. 12; НВАТАЈ—МУНА 129 stb.

Ez az összetétel-típus rendkívül gyakori a chantiban. Hadd adjunk belőle ízelítőt, anélkül, hogy akár csak távolról is teljességre törekednénk:

Kr. *aikétsəi* 'Rede' KARJ. 6 a.

Irod. *энгеыты сый* 'ржание' ADR. 47.

Ni. *χάτην sei* 'das Rascheln, Rauschen (der Flügel der im Frühjahr fliegenden Wildenten)'; Kaz. *χόλην sei* 'das Rauschen, Knarren (des Windes in den Büschen, eines dahinfahrenden Nartenzugs)' KARJ. 370 b.

Irod. *хырантты сый* 'ásás hangja' Полк 8.

K. *tò:ηχ ενə iēs iēstəsəi* (fordítás nélkül, a *iēs* 'Weinen' címszó alatt), PAAS. 303.

Irod. *лытты сый* 'síró hang' (Полк 9).

DN. *háχtə sei* 'das Lachen, Gelächter'; Kr. *háχtə sei* 'das Lachen (ist zu hören)'; Kaz. *háχtə sei* 'das Lachen' KARJ. 602 b., K. *háχ-sei* 'Lachen' PAAS. 1399.

Kaz. *ḡusūi* 'Ruf' KARJ. 20 b.

I. *pauliñ sei* 'zizegő hang' PATK.

Š. *polśəñ sij* 'plätscherndes Geräusch' Ovd. I, 405.

I. *ratəñ sei* 'klappernd Geräusch, gepolter' PATK.

Irod. *сиськи сый* 'madárhang' Тух. 66.

Irod. *сыльиыты сый* 'шипение' Тух. 28.

Ni. *šamtəñ sei* 'wird vom Klirren des Kupfergeldes u. A. gesagt'; Kaz. *šə'm.ł'əñ sei* 'id., (auch z. B. von Ketten)' KARJ. 949, — I. Ovd. I, 340 is.

Irod. *мөнуйыты сый* 'suttogás' (Полк 8, ADR. 48).

Trj. *лорəñ sōi*; Ni. *tūrəñ-, turəñ-*, Kaz. *лорəñ sei*; O. *kordi lōrəñzi* (vom Ton der Schellen) KARJ. 1088—9.

Irod. *турыттыты сый* 'храп' CSAR. 112.

Az alábbiakban hadd állítsunk egymás mellé néhány példát a *-psi* képzőre és a *sei* utótagra.

<i>-psi</i>	<i>sei</i>
Ni. <i>māñəpsz</i> ; Kaz. <i>māñəpsi</i> subst. verb. 'Gang; Aufbruch' KARJ. 528 a.	<i>mentəñ sei</i> 'der Lärm von den gehenden Helden' PATK.
Irod. <i>пулемётным картысьцэт</i> 'пуземётный треск' (Зимный 47); <i>картымылсы</i> 'потрескивание' (Тух. 28).	Irod. <i>картыты. сый</i> 'puskaropogás' (Тух. 62), ill. 'выстрел' (ADR. 10).
Irod. <i>лухсимтылсы</i> 'плеск' ADR. 36.	Ni. <i>luχśəñ sui</i> 'das Plätschern der (kleinen) Welle (am Ufer)' KARJ. 478-9.
Irod. <i>вохылсы</i> 'призыв' ADR. 42	DT. <i>uəyətəsəi</i> 'Ruf, Geschrei, Gebrüll'; <i>uəysəi</i> 'Ruf, Schrei'; DN. <i>uḡyḡəsəi</i> 'Schrei, Gebrüll' stb. KARJ. 217 b.
Irod. <i>похылсы</i> 'выстрел' (Зимный 47, 52). <i>похнылсы</i> id. Полк 129 stb.	Irod. <i>похты сый</i> 'канонад, выстрел' (Тух. 39, 63). <i>похым сый</i> 'гул' (Полк 146).

Kr. <i>pätärtäpsz</i> 'Rede, Redeweise' (l. feljebb is). KARJ. 766 b.	Irod. <i>патыр сый</i> 'говор' ADR. 12.
Irod. <i>энгыммысы</i> 'nyögés' Полк 39.	Irod. <i>энгымты сый</i> ua., Полк 9.
DN. <i>χοχτάpsz</i> 'Lauf, Trab'; Ni. <i>χουχτάpsz</i> . 'das Laufen, Gangart'; Kaz. <i>χόχάpsz</i> 'id., Ausdauer (im Laufen) KARJ. 295 a.	Irod. <i>хухымты сый</i> id. (Тух. 17).
Irod. <i>хухыммысы</i> 'разбег', ADR. 45.	
Irod. <i>аршпысы</i> 'пение' ADR. 34, CSAR. 110.	Irod. <i>ары сый</i> 'ének' Полк 9.
Irod. <i>эстыпысы</i> 'выстрел' ADR. 10., Полк 147 stb.	Irod. <i>пушка эвйт эстыйттым сый</i> 'ágyúlövés hangja' Полк 7.
Irod. <i>увымэт</i> 'крики' Зимный 47.	Irod. <i>Увты сый</i> 'гудок' ADR. 13, НУАТАЈ—МУНА 129. <i>увемы сый</i> Полк. 24. ;

Talán ennyi példából is kitűnik a hasonlóság a két oszlop kifejezései között. Ez a hasonlóság vezetett arra, hogy a két jelenség között kapcsolatot is keressünk.

Válhatott vajjon a *sei* összetétel-utótagból képző? Azt hiszem, igen.

8. Agglutinált absztraktum-képzők

Első feladatunk megvizsgálni, vannak-e világos etimológiájú agglutinált képzők az obiugor nyelvekben és különösen a chantiban.

A szakirodalom több ilyet is ismer. Ilyen a manysi *-ris* (FUCHS, FUF. XVI, 79, 80). Chantiban a 'prém' jelentésű *taxti* és *sax* szavak (OVD. II, 142) váltak képzővé. A képzővé válás útján van a 'csepp' jelentésű *pōžəx* és a 'nagy darab' jelentésű *paŋtələ* is (l. FALUDI, Névszói összetételek az osztjákban 27—31). Az előbbieken azonban mind kicsinyítő képzők. A dolgozatomban már említett *-ot* képző az *ot* 'dolog, darab' szóból agglutinálódott képzővé. Ez rendszeren a cselekvés tárgyát vagy eszközt, — némely esetben azonban magát a cselekvést is jelölheti.

Éppenséggel nem ritka jelenség, hogy elvont fogalmak kifejezése önálló szóból agglutinált képzők segítségével történik. A finnugor nyelvekre БЕКЕ említ néhány példát: ilyen a magyar *-ság, -ség*, komi *lun* (eredetileg 'nap'), mordvin *ši, tši* 'ua.'; lp. *-vüöta* (~ fs. *vuosi* 'év') (KSz. XII. 271.)

De találunk példát más nyelvekből is. Közismert a német *-heit* képző önálló, eredetileg 'Art, Wesen' jelentésű szóból való eredete (l. KLUGE, Et.Wb. 41).

Tanulságos példákkal szolgál a tibeti nyelv is. A „difference” jelentésű *kjad* szóból és a *chod* 'measure, proportion' szóból a magyar *-ság, -ség* képzőhöz hasonló funkciójú elem lett (H. A. JÄSCHKE: A Tibetan-English Dictionary³ 1949 London 45. és 452—3. l.). Az utóbbi szónak ilyen használata

különben szanszkrit kalk lehet a tibetiben. I. a *matra* 'Maass, Maassstab'szóra vonatkozó adatokat BÖHTLING¹ szótárában. A 'maga, saját maga' jelentésű *ñid* is absztrakt fogalmak kifejezésére szolgál, I. JACQUES BACOT, Grammaire du Tibetain littéraire I, Paris, 1946. 46. l.

Az eredetileg 'fiú' jelentésű *-bu* képző pl. nomen verbalekhez járulva a cselekvés, folyamat eredményével kapcsolatos szavakat alkot, *grugs-bu* 'anything broken' *grug-pa* 'to break into small pieces', — vagy a cselekvés absztrakt eredménye, pl. *sgaŋ-bu* 'full quantity' illetve konkrétumként 'entire piece': *sgaŋ-ba* 'to grow or become full'.²

Nincs szándékunkban végigmenni a világ nyelvein, hogy mentől több analógiát hozhassunk magyarázatunk lehetséges voltára. Ennyiből is elég világosan kitűnik, hogy mivel az absztrakt fogalmak aránylag későiek az emberi gondolkodásban, a nyelvben is csak későbbi fokokon terjedtek el. Változatos képzésmódjuknak egyik lehetősége az agglutináció.

A fentebb említett *sei* 'hang' utótagú összetételek (illetve helyesebben inkább szókapcsolatok, szintagmák) előtagja, amint láttuk, lehet főnév, melléknév vagy igenév. A szó végződése azokban az esetekben homályosulhatott el, amikor az előtag a ritka, kiveszőfélben lévő *-p* igenévképzővel alakult (erről a képzőről I. SCHÜTZ, NyK. XL, 69). A már nem teljesen világos ősi képzőelem és az igen gyakori utótag összeolvadása hozta létre a viszonylag új — külön chanti nyelvi fejlődésű — *-psi* képzőt.

Az alábbiak során azt kell bizonyítanunk, hogy egy 'hang' jelentésű szóból válhatott tág jelentéskörű, nemcsak hangjelenségekre vonatkozó absztraktumképző.

9. Jelentéstani indoklás

Magyarázatom alapja az a feltevés, hogy a képzővé válás kiindulópontja a hangjelenségekkel kapcsolatos absztraktumoknak nagy csoportja. Ezek közül már eddig is felsoroltunk néhányat, de hadd lássunk többet is:

Likr. *मुय्तपस*, Mj. *मुय्तपस* 'Geheimwort'; Trj. *मुय्तपस* *से कडा* 'Geheimwort, erfundenes Wort, das gebraucht wird, um die Rede einem Fremden unverstündlich zu machen (besonders in Anwesenheit von Russen)' KARJ. 516 a.

DN. *मुपपस* 'Opfergebet'; Ni. *मुपपस*, Kaz. *मुपपस*, O. *मुपपस* '(ostj.) Gebet, Bittworte', I. DN. *मुपपस* (beim Opfern) Gebete hersagen, (auf ostj.) beten' stb., KARJ. 555 b.

Irod. *хортыны* 'лай' ADR. 23. L. *хортыны* 'aufbellen' KARJ. 338 a.

Ni. *юрпөттөпс* 'Klage', I. *юрпөттөпс* 'unter Verbeugungen beten, sich verbeugen (z. B. beim Beten vor einem Menschen); eine Klage erheben, anschildigen' KARJ. 187 ab.

Irod. *шухыны* 'csicsérgés' Полк 147; I. *тшя* *пөттө* 'schwätzen (die Elster)' KARJ. 935 b.

атпса 'Versprechen', I. *аттем*, *аттем* 'versprechen' AHLQV. és Kaz. *г'атти* 'ua.' stb. KARJ. 132 ab.

¹ OTTO BÖHTLINGK: Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung Fünfter Teil. St.Pbg. 1884. 64. l.

² URAY GÉZA, A Tibetan diminutive suffix. II. rész 12. fejez, Acta Orientalia II. A többi tibeti és szanszkrit adatért is URAY GÉZÁNAK mondok köszönetet.

A hangjelenségek legnagyobb része mozgással kapcsolódik. Пыен pl. Irod. *вурастымысы* 'спор' ADR. 52; I. *уәре'штәвә* 'streiten, zanken' KARJ. 237 a.

Másoknál talán inkább a hangjelenségek vannak túlsúlyban, pl. Irod. *менмантымысы* 'взрыв, порыв' ADR. 7. I. *мәпәтәвә* 'mit einem Ruck abreißen, zerreißen; reißen (intr.)' stb. KARJ. 526 b.

Irod. *хатсымысы* 'удар' ADR. 57; I. *хәтсәтә* 'einen Schlag versetzen' KARJ. 347 b.

Irod. *янҗымысы* 'походка' ADR. 40; I. *йәҗта* 'gehen, zu Fuss gehen, einhergehen; fahren' KARJ. 155 b.

Irod. *әхтымысы* 'приход' ADR. 42; I. *йәхәтә* 'ankommen, kommen stb. KARJ. 152 a.

Irod. *курымтысы* (= *курымты вер*) 'пробуждение' ADR. 43. Töve: *kõrütit̪i*, *нõх k.* 'aufzustehen veranlassen, auf die Beine bringen (z. B. ein Reisender die Leute im Hause)' KARJ. 431 b.

Irod. *териштысы* 'вращение' ADR. 8; I. *ләртит̪i* 'rollen; sich drehen; rutschen (der Schlitten)' stb. KARJ. 1090 b.

Irod. *шукатымысы* 'перелом' ADR. 35; Зимный 18. Töve: *tšõcä'ttā* 'zerkrümeln (das Kind Brot)' KARJ. 931 a.

Számos szellemi tevékenység is hangjelenségekkel kapcsolódik össze.

Irod. *партымысы* 'указание, наказ, приказание, приказ, командо, stb'. ADR. 27, 42, 47, 57; Тух. 28, 35; Полк 108; Зимный 44 stb. I. *pär'rittä* 'befehlen, erlauben, gestatten' KARJ. 737 b.

É. *tēpiltapsa* 'Trug', *tēpiltapsaiñ* 'trügerisch, schlau' АНЛQV. Kaz. *л̪ēv²л̪т̪зps̪i* 'Betrug'; Ni. *tēp̪it̪ə:psəñ*; Kaz. *л̪ēv²л̪т̪з:psəñ* 'betrügerisch', I. *л̪āp̪əл̪t̪əf̪āv̪z* 'betrügen, prellen, lügen' KARJ. 1083 b.

Ni. *māñšəpsə*; O. *māñšəβsi*; Kaz. *māñšəpt̪zps̪i* 'Rätsel' (I. *māñšəpt̪z:t̪i* 'zu raten versuchen' KARJ. 532 b.

Irod. *ишкымысы* 'похвала' ADR. 40; Полк 57, 84 stb. *ишкымысы* 'dicséretre méltó dolog' Полк 147. Töve: Ni. *ižək̪tā* v. tr. 'rühmen, loben (im guten Sinn)', *ižək̪:t̪i* ua. KARJ. 99 a.

Irod. *нерымысы* 'bosszúság, bosszankodás' Полк 54. I. *ñer* 'mürrisckheit, Widerstand', *ñer̪i t̪əv̪əf̪t̪ā* 'sich erbofen' KARJ. 628. Ez már továbbképzett alak, — azt az igealakot, amelyből a fenti absztraktum képződött, nem ismerem.

Irod. *үйтантымысы* 'észrevétel, felfedezés' Полк 76; 'үйтымысы' находка Тух. 67. É. *uit̪psa* 'Wissen, Erkennen' АНЛQV., I. *uit̪ntem* 'begegnen' uo. Ugyanebből a többől *uđit̪mpsal* 'megismerésének' (?) ОН. I, 191.

Irt. *unt̪psa* 'Unterricht, Gewohnheit' ПАТК. *unt̪psa* 'Lehren, Unterricht' АНЛQV. Irod. *унптымысы* 'привычка' ADR. 41; Полк 102 stb. Töve: *u'ñit̪ānā* 'lernen, erraten' stb. KARJ. 62 b. Eltérő jelentésben PAASONENNÉL: K. *uđiž-unt̪psə* 'Stelle, wo Waldtiere wohnen' (2814. sz.), tkp. „állat-szokás“.

Ezt a csoportot még igen hosszan sorolhatnám fel, mert éppen a legelvontabb szellemi tevékenységek körében találjuk a legtöbb *-psi* képzős absztrakciót.

A hangjelenség által kísért szellemi tevékenységektől már csak egy lépés a „néma“ szellemi tulajdonságokig és jelenségekig:

Irod. *веськатымысы* 'честность' ADR. 60, I. *ve'ska* 'ehrlieh, aufrichtig, „sündenfrei“, d. h. wer nie etw. böses getan (gestolen, gestritten u. dgl.) hat' KARJ. 257—8. Igei alapszavát nem ismerem.

Irod. *арматынсы* 'проверка, попытка' ADR. 43; Зимный 57. L. *àrtàttà* 'nachsinnen, überlegen' KARJ. 84 a.

Szi. *muj jërəpsən mošsən* 'was ist dir nötig, (was) entbehrt du', *mā nāhli jërəpsəm* 'ich bin in brotlose Not geraten' Vd. II, 150. Azért kell ezt az adatot megkérdőjeleznünk, mert nem egészen lehetetlen, hogy igei alak. Az *-əm, -ən* lehet igei személyrag is, de a tárgyaltalan ragozásban (Ovd. I, 44), míg itt inkább tárgyias ragozást várhatnánk a szövegösszefüggés szerint, annak pedig *-em, -en* a személyragja (l. uo. 47). A *-sə* lehet momentánképző (l. OstjGram. 65). A *jërəm-* 'nötig werden, entbehren; in Not geraten' igező (l. Ovd. II, 150 és KARJ. 183 b) *-m*-je a színjai nyelvjárásban könnyen válhat *-p*-vé, különösen *-s-* előtt; l. pl. *noməs* 'Gedanke' mellett *nopsən* 'verständlich', *nopsem* 'mein Gedanke' (i. h. I, 31).

A hallás- és a látásérzetek között is járható út van, gondoljunk csak a magyar nyelv olyan kifejezéseire, mint a *rikító szín* vagy a *sötét hang*, stb. Így a *-psi* képző is utal fényjelenségekre is:

Irod. *хуттынсы* 'зареве' Полк 81; ADR. 18. L. *ху'ттəпə* 'tagen, Tag werden' KARJ. 364 b.

Irod. *сэм катынсы* 'зрение' ADR. 19, l. *кəттə*, 'hervorkommen, sichtbar werden' KARJ. 464 a.

Irod. *сүрүшнсы* 'отблеск' Тух. 52; ADR. 32; l. *сүрүшма* 'сверкать' ADR. 49.

Természetesen merőben lehetetlen lenne a jelenségeket szigorú kategóriákba szorítani és szám szerint felsorolni, hány tartozik a hang-, hány a mozgás-, hány a szellemi jelenségek körébe, stb. Éppen a határok elmosódottsága tette lehetővé, hogy egy eredetileg csak hangjelenségre vonatkozó agglutinált képző az absztrakciók minden jelentéskategóriájában használatos lett.

Úgy látszik, az érzetek nyelvi megnevezései között a hangjelenségeknek bizonyos fokig központi helyük van. Erre alapítja MÉSZÖLY is *sík, síkság, síkít* szócsaládunk magyarázatát (SzF. I, 222). De anyagunk is szolgáltat erre egy igen érdekes példát. A hallás jelentéskörébe tartozó (a magyar *hallani*-val rokon) szócsalád *-psi* képzős tagjának, valamint néhány nyelvjárási változatának már általánosabb 'érzet' jelentése van:

Irod. *хуттынсы* 'чувство' ADR. 60. Az alapul szolgáló ige *ху'тта* 'mit seinen Ohren hören' KARJ. 377 a. Az irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkályi nyelvjáráshoz legközelebb eső nizjami nyelvjárásban jelentése tágabb: 'hören; wahrnehmen (mit allen Sinnesorganen, ausser den Augen)' KARJ. 377 a.

10. Földrajzi elterjedés, alakváltozatok

Mint már említettem és amint az eddig felsorolt anyagból is kiderül, a legtöbb példánk az irodalmi nyelvből való. Az irodalmi nyelv a serkályi vagy közép-obi nyelvjáráson alapul (l. STEINITZ, OstjGram. 24). A legtöbb szótári adatunk is éppen erről a nyugati nyelvterületről, pontosabban a kazimi, nizjami és obdorszki nyelvjárásból van, bár előfordul délebbre és keletebbre is, a fent említett nyelvjárásokhoz viszonyított távolság növekedésével arányosan ritkábban.

Képzőnk két hangtanilag eltérő alakban fordul elő. A leggyakrabban szereplő *-psi* féle változat mellett van *-pes* is. STEINITZ a két képzőt külön

említi (Языки и писм. I, 204 és OstjGram. 49). SCHÜTZ együtt tárgyalja (NyK. XL, 70).

A két azonos funkciójú, de eltérő hangalakú képző valójában — egy és ugyanaz. Fenti példáink túlnyomó része a *-psi*-re vonatkozott, hadd lássunk most néhány *-pes* féle változatot is.

Trj. *u'ap'əs* 'Fuge' ~ Kr. *ottəpsə* 'Zutat, Fortsetzung'; Ni. *otəpsə* 'Fuge; Fortsetzung'; Kaz. *ətəpsə* 'Fuge, Fortsetzung, Zutat'; O. *əldəβsi* 'Ansatz, Zutat' KARJ. 131 a.

V. *h'wəs*, *h'wəs* 'ausgeatmetete Luft'; Vj. *h'lyəs* id.; Trj. *ai'ap'əs* 'id., Atem' KARJ. 1106 ab. ~ Irod. *таммынсы* 'sóhaj' (Полк 137).

Vj. *nu'f'wəs* (*-lw-*) 'Schwur (beim Kopf des Bären; beim Feuer)' ~ DT. *nuittəpsə* 'Schwur; Eid'; Ni. *nuittəpsə*; Kaz. *nuətəpsə*; O. *nuəldəβsi* 'Eid' KARJ. 653 a; Irod. *нотмынсы* 'клятва' ADR. 21.

Kr. *u'erpəs* 'Arbeit, Tat' ~ Kaz. *u'erpə* 'Arbeitsverfahren, Herstellungsweise' KARJ. 234—5; Irod. *верынсы* 'постройка, стройка stb.' ADR. 40, 52, 53.

Trj. *müt'p'əs* 'Erschöpfung, Ermüdung' ~ Kaz. *mətəpsə* 'das Müde werden, Ermüdung' KARJ. 554 b; É. *metipsa* 'Erschöpfung, Ermüden' AHLQV.

Trj. *ki'r'p'əs* 'Besatz, Saum, Verbrämung (am Rand eines Kleidungsstückes)' KARJ. 434 b.

DT. *kəšpəs* 'Überzug des Pelzes'; Vj. *kətyəs* id.; Trj. *kətš'p'əs* '(loser) Überzug (des Pelzes usw.)' ~ Ni. *kəšəpsə* 'Flicken des Futters' (,); Kaz. *kəšəpsə* = DT. KARJ. 445 a.

V. *məiləlyəs*; Vj. *məiləlyəs*; ~ Trj. *məiləp'sə*; Ni. *moitəpsə*; Kaz. *moitəpsə*; O. *məiləβsi* 'Bestechung, Geschenk' KARJ. 500 b; Szi. *moitəpsə* 'Geschenk' STEINITZ, OstjGram. 147; Irod. *моитмынсы* 'дар, подарок, пожертвование' ADR. 13, 27, 36, 37; Полк 93, 108, 148.

V. *wəlyəs*: *ātəm u.* 'dürftige Lebensweise'; Vj. *wəlyəs* 'Lebensweise'; Kaz. *wə'ap'əs* 'das Leben; Bedürfnisse od. Geräte zum Leben (Fang-, Arbeitsgeräte), Gegenstände, Waren'; O. *wə'lyəs* 'das Leben' KARJ. 129 a; Szi. *wə'tpəs* 'Besitz' (OstjGram. 167); É. *wə'tpəs* 'Leben', *ot'pəs* 'Sache; Eigentum; Schatz' AHLQV. Irod. *уумын умынсы* 'új élet' (HVATAJ—МУНА 108). Ni. *wə'təpsə*; Kaz. *wə'lyəpsə* 'das Leben' KARJ. 128 b É. *ulipsa* 'Sein, Leben' AHLQV.; Szi. *utəpsə* 'das Leben' OstjGram. 165; Irod. *умынсы* 'жизнь' ADR. 15; Полк 29, 61, 94; Тух. 23; Puskin 6, 7 'судьба' ADR. 54. Kétségtelen, hogy a mind alakban, mind jelentésben többé-kevésbé eltérő adatok mind az *u'tta* leben, sein; wohnen' továbbképzései KARJ. 127 b.

DN. *wə'tpəs* 'Fanggerät, Falle'; Kr. *wə'tpəs* 'Fanggerät (?)'; Trj. *wə'ap'əs* 'Fang-, Jagdgerät (für Fische, Vögel u. A.; Bogen, Flinte, Reuse usw.)'; Ni. *wə'tpəs* 'Jagd und Fischfang; Beute'; Kaz. *wə'ap'əs* 'Fanggerät; Fang, Beute'; O. *wə'lyəs* = Ni. (KARJ. 276 a); K. *wə'tpəs*; J. *wə'lyəs* 'Fanggerät' (PAAS. 2989); S. *wə'tpəs*; Szi. *wə'lyəs* 'Fanggerät für Jagd oder Fischfang (Falle, Netz u. A.); (erlegte) Beute; Jagd' (STEIN., Gram. 166); Irod. *ветмынсы* 'vadászat' (HVATAJ—МУНА, Вукварь 99), 'ловля, промысел, улов' (ADR. 24, 43, 57).

Itt meg kell jegyeznünk, hogy bár szavunk tőszava (*wə'ttə*, KARJ. 275 a) magában is jelent ölest, vadászatot (l. Ethn. LXII, 277—8), — mégis a fenti képződményt képezték tovább 'vadászni' jelentésű igévé: Kaz. *wə'tpəstətə* (Fische, Wild) (KARJ. 276 a); S. *wə'tpəstə-* 'jagen, fischen' (STEIN., Gramm.

'fangen 166); *uel̥βəsləda* 'halászni' (ONyt. 138); Irod. *ветныцтымы хо* 'промышленник' (ADR. 43). *ветныцтыман* 'halászva' PUSKIN 10. Ebből az igéből már *-psi* képzővel alakult az absztraktum: *ue'ApəsA3'ps̥i* 'Fang' (KARJ. 276 a). Az ONyt. 13. l. *uel̥βəsləβsəl* 'halászásuk' adatából nem világos, *-psi* vagy *-pəs* képzőt keressünk-e benne, — erről l. alább.

Ugyanabból a *ue'ttā* tőből más, *-psi* képzős származékot is ismerünk: Irod. *cex vetныцы 'казнь'* (ADR. 20).

DN., Ts. *uaηχpəs* 'Kerbe in einem Baum (als Wegzeichen)'; Kr. *uaηχpəs* id. (KARJ. 220 b).

Amint a példaanyagból látjuk, a *-psi* és a *-pəs* típus nyelvjárásonként sem határolódik el élesen, bár feltűnő, hogy nyugaton (Kaz., Ni., O., S., Szi., K., Kr., DN.) az előbbi, — keleten (főként Trj.!) az utóbbi a túlnyomó.

II. A *pəs* változat keletkezése

Amennyiben a képzőre vonatkozó fejtegetésünk helyes, vagy akár szamojéd eredetűnek tartjuk, a *-psi* alakváltozatot kell eredetibbnek elfogadnunk. Magyarázatra vár a *-pəs* alakváltozat. Pontosabban azt kell megvizsgálunk, mi tette indokolttá a *-si* → *-əs* metatézist.

A *-psi*-féle képzős főnév, — melynek igei továbbképzését az előbb említettük, — melléknévképzőt is kaphat. Így: Ni. *tē'pəttə:psəη*; Kaz. *Aĕ'βəA3:psəη* 'betrügerisch' (KARJ. 1083 b). L. Kaz. *Aĕ'βəA3'ps̥i* 'Betrug' (uo.); Irod. *тəныцтымыцы 'обман'* (ADR. 30).

Ni. *χūžəpsəη*; Kaz. *χūžəpsəη*; O. *χūžəβsāη* (*χūžəβsāη*) 'verlockend (z. B. Branntwein)' (l. Ni. *χūžəps̥3*; Kaz. *χūžəps̥i* (*χūž-*) 'das Locken', — a *χu'ttā* 'locken' igéből (KARJ. 346 b).

J. *pət̥ipsāη* 'rasch, hurtig, flink, gewandt' l. *pət̥itəm* stb. 'drenge, beschleunigen' (PAAS. 1779).

Kr. *pə'knəpsəη* 'schreckhaft'; Ni. *pək̥nəpsəη*; Kaz. *pək̥nəpsə'η* 'id., (auch von Tieren)' (KARJ. 670 a). L. Kr. *pə'knəps̥3*; Kaz. *pək̥nəps̥i* 'der Schrecken' (uo.); Irod. *пакныцы 'испуг, страх'* (ADR. 20; Полк 10; Тух. 41 stb.); — a *pəcəndā* 'erschrecken' igéből (KARJ. 670 a).

Kr. *iārəpsəη* 'vergesslich', l. *iārəps̥3* 'das Vergessen', — a *iārətta*, 'a' igéből (KARJ. 185 b).

O. *mətəβsāη* 'leicht ermüdend' (KARJ. 554 a), — a többi alakját l. feljebb.

Ni. *tēuəpsəη* 'te-; Kaz. *teuəpsə'η*; O. *tēuəβsāη* 'tüchtig essend, der immer Appetit hat' (KARJ. 1099 b). L. Ni. *tēuəps̥3*, (gyakrabban) *tēuəps̥5*; Kaz. *teuəps̥i* 'Appetit, Esslust', — a *tədā* 'essen' igéből (KARJ. 1098 a).

J. *nal̥kəpsāη* 'froh, fröhlich', l. *nal̥kəm* 'sich freuen', PAAS. 1407.

Természetesen ragozva is előfordúlnak a *-psi* képződmények. Ilyen volt a fentebbi *uel̥βəsləβsəl* 'halászásuk' adat. L. még

Kaz. *miəpsə' A iəm* 'hän antaa (aina) rehellisesti, hyvin (ei esim. mitalla petä)', — l. Ni. *miəps̥3*; Kaz. *miəps̥i* subst. verb. a *mə'dā* 'geben' igéből (KARJ. 554a).

Többszaggal: Irod. *пармыцэт* 'parancsok' (Зимный 7, egyesszámban *пармыцы* uo. 21, 44 stb., l. feljebb is).

Az olyan esetekben, ahol nem ismerjük a továbbképzés vagy ragozás alapjául szolgáló alakot, — mint pl. a *pət̥ipsāη* és a *nal̥kəpsə'η* esetében, — a szuffixumos alakból nem állapíthatnánk meg, melyik típusba tartoznak.

Hogy a *-psi* szóvég *-əŋ*, *-aŋ* képzős alakja *-psəŋ*, *-psəŋ*, *psəŋ*-nak hangzik, ahhoz nem kell különösebb magyarázat: De ha *-pas* szóvéghez járul a képző, az eredmény akkor is ugyanaz, mert a zárt szótagú szóvégben az *-ŋ*, *-əŋ* képző hatására hangcsere történik, pl. *šumzəŋ* 'Einschnitt, Kerbe': *šumzəŋ* 'Kerbbholz . . .' (KARJ. 947—8). Más, mássalhangzóra végződő képzők és ragok is ugyanezt a hatást válthatják ki, pl. (ugyaneből a tőből) *kərt šəm ləp* 'vas lépcsőjű' és *šəm lə lə* 'lépcsője' (ÉOM. 63). Hogy legyen éppen *-pas*, *-nyic* végű tőszónk is a példák között, nézzük pl. a 'tűlevél' jelentésű szót: *mənyic 'xvəjə'* (ADR. 59), de: *mənyicəŋ 'xvojnyij'* (uo., pontos lejegyzésben, több nyelvjárásból l. ugyanezt a metatézist KARJ. 1046).

Az ilyen továbbképzett szókból tehát a nyelvérek szabadon vonhatott el akár *-pas*, akár *-psi* szóvéget. Azon a nyelvtérleten, ahol a *-psi* képzős szók gyakoriak, természetesen nemigen történhetett helytelen elvonás, — keletebbre, ahol ritkább, ott annál inkább.

Hogy helytelen elvonás a *-pas* javára lehetséges, azt a chanti nyelv hangstatisztikájával is igazolhatjuk. A *-pas*-hez hasonló zárt típusú szótagvég lényegesen gyakoribb, mint az olyan nyílt szótagú, ahol a szóvégi magánhangzót két mássalhangzó előzi meg, mint a *-psi*-nél.

A két típus előfordulásának különböző mértéke kevés adatból is kiviláglik. Így megszámláltam STEINITZ Ostjakische Grammatik-ja 83. oldalán két bekezdés (a *tapət-χəš-jaŋmit* és a *šə jūwpəna* kezdetűek) két- és többtagú szavainak végződéseit. Ismétlődéseket és tulajdonneveket nem számolva 34 *-pas* típusút (pl. *tapət*, *jaŋmit*, *tijəs* stb.) és csak 11 *-psi* típusút találtam, ezek közül is 7 (*kurtəna*, *tovetna* stb.) *-na* locativussalval együtt. Az ONyt. 79. lapján a két első bekezdésben az arány 27 : 11 a *-pas* típus javára. Hasonló elvek alapján, de csak továbbképzetlen, tőszónak érzett adatokat számolva a KARJALAINEN szótár 310—325 lapjáig terjedő részen a tremjugani nyelvjáráshoz viszonyítva 16 : 6-os arányt, a vasjugánira ugyanott 26 : 18 arányt találtam. Az utóbbi nyelvjáráshoz viszonyítva az igék infinitívusos alakjai (pl. *kə'ntšə* (318 b), *kə'ntəmə* (319 b), *kə'ntə* (322 a) stb. emelik a *-psi* típus számát. Általában tehát megállapíthatjuk, hogy a *-pas* típus sokkal általánosabb a *-psi*-nél és így könnyen válhatott analógiás változás alapjává.

12. Összefoglalás

SZTÁLIN írja: „A nyelv nyelvtani rendszere még sokkal lassabban változik, mint alapszókinése. A korok folyamán kidolgozott és a nyelv vérévé vált nyelvtani rendszer még lassabban változik, mint az alapszókinés. Természetesen az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, javítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik, de a nyelvtani rendszer alapjai igen sokáig megmaradnak, mivel mint a történelem mutatja, sikeresen szolgálhatják a társadalmat több korszak folyamán.“¹ „. . . a nyelv fejlődése nem a létező nyelv megsemmisítése és egy új nyelv felépítése útján történt, hanem a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján.“²

A chanti nyelv absztraktum-képzőinek története teljesen megfelel a nyelvfejlődés SZTÁLIN által kifejtett törvényszerűségének.

¹ A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései² Szikra. 1953. 21. l.

² Uo. 22.

A ma leggyakrabban előforduló absztraktumképzők egyike, az *-at*, ősi képző, amelynek már az obi-ugor nyelvek együttélésének korában is lehetett absztraháló funkciója. Ez a képzésmód a régies népköltészeti anyagban is gyakori, „magasság“, „mélység“ típusú absztraktumokra sokszor volt szükség az ősi társadalmi fokon is, amelyet a népköltészet alkotásai tükröznek.

Ezzel szemben a deverbális absztraktumok *-psi* képzője a régi anyagban általában ritka. Mindenesetre ismerték, hiszen az AHLQVIST-közölte bibliafordításokban aránylag gyakori, — de igazán produktív képzővé csak az utolsó három évtizedben, a chantik történelmének szocialista szakaszában vált.

A chanti nyelv szerkezetének dolgozatunkban vázolt fokozatos, lassú változását abban látjuk, hogy a régebben igen ritka *-psi* képző kiszorítja a többi absztraktumképzési módot. Az absztrakt fogalmak szerepe a nyelvben — csakúgy, mint a gondolkodásban, — erősen megnőtt a népköltészeti termékek keletkezésének ideje óta. Mennyiségi ez a változás, nem lehet minőségi, de kétségtelen, hogy végső fokón ez is hozzájárul a chanti nyelv pontosabbá, kifejezőbbé tételéhez, tehát ahhoz a fejlődéshez, amit a szocialista chanti népnek a Nagy Októberi Forradalom óta történt hatalmas haladása megkíván.

CS. FALUDI ÁGOTA

Az alábbiakban a modern irodalmi szövegekre vonatkozó rövidítéseket adjuk meg, — egyebekben a szokott jelölésmódot alkalmaztuk.

ADR.: Русско-хантыйский словарь к «Книге для чтения по русскому языку в III. классе хантыйской и мансийской начальной школы» А. Е. Адряновой, 1949.

CSAR.: Е. Чарушин: Потрыт. 1949.

HVATAJ-MUNA: К. Ф. Хватай-Муха: Букварь, 1946.

МAMIN-SZIBIRJAK: Мамин-Сибиряк: Потрыт. 1948.

PUSKIN: А. С. Пушкин: Хут ветты хо. 1948.

RUSSZK: Ю. Н. Русскля: Ханты ясынг учебник 1. 1948.

Ариф: Н. Н. Никитин, Г. Б. Поляк, П. Н. Володина: Арифметические задачит. 1947.

Зимный: Л. Савельев: Хоты зимный тятны вусы. 1950.

Полк: В. Катаев: Полк пох. 1949.

Тух.: А. И. Любарская: Нанг тухыстан. 1949.

A fent megadott könyvek mind az Учпедгиз kiadványai.
Megjelenési helyük Moszkva—Leningrád.